

1 OMSTREEKS 1100:

*Twee monniken voeren in het Oudnederlands
de pen over de liefde*

De volkstaal komt op schrift

De gedachte dat de Nederlandse literatuur op een concreet aanwijsbaar ogenblik zou aanvangen, is welbeschouwd even absurd als het idee dat deze literatuur ooit zou ophouden te bestaan. Al net zomin als enig laatste oordeel, kent literatuurgeschiedenis een oerknal. Ten hoogste is er een moment, verbonden met een tekst, waarin men iets ziet schemeren van wat als Nederlandse literatuur nadien compleet zou doorbreken – en dat men dan, met terugwerkende kracht van eeuwen, tot het Begin van onze literatuurgeschiedenis verklaart.

Als zo'n begin zijn in de geschiedenis van onze literatuurgeschiedenis diverse kandidaten voorgedragen, maar geen spreekt meer tot de verbeelding dan 'Hebban olla vogala'. De twee Oudnederlandse regeltjes over de vogeltjes, hun nesten, ik en jij hebben dan ook alles mee: ze zijn poëtisch, raadselachtig, intiem van toon en onmiskenbaar oud. Het laatste overigens nog niet wat onze kennis ervan aangaat, want tot zo'n zestig jaar geleden schreef iedereen over de vroegste Nederlandse letterkunde zonder van 'Hebban olla vogala' te weten. Totdat in 1933 de Engelse germanist Kenneth Sisam een kapitale vondst bekendmaakte. Werkend op een Oudengels prekenhandschrift in de Bodleian Library te Oxford, had hij gezien dat op de laatste bladzijde hiervan verschillende middeleeuwse scribenten hun pennen hebben geprobeerd. Op zich weinig bijzonders, zo'n *probatio penna*, al pleegt men dergelijke penneproeven eerder tegen te komen op (losse) schutbladen van middeleeuwse boeken dan op een blad dat tot de eigenlijke kern behoort. En ook de inhoud van de krabbels is op zich niet spectaculair, zoals ook niet verwacht mocht worden – denk aan het kladblok in het vulpenhuis – wanneer het er alleen om gaat te beproeven of een ganzeveer goed schrijft.

Temidden van de wirwar aan krabbels is er dan die ene onvergetelijke. Het ontcijferen ervan is een probleem apart; en na verschillende inspanningen van verschillende geleerden met verschillende lampen geldt de volgende lezing als de meest plausibele. Omdat dit voor de interpretatie van belang zal blijken, staan de regeltjes hieronder in hun context geciteerd:

quid expectamus nunc

abent omnes volucres nidos inceptos nisi ego et tu
hebban olla vogala nestas hagunnan hinase hic
enda thu wat unbidan we nu

Dat de twee laatste regels inderdaad voor Nederlands mogen doorgaan, blijkt meteen al bij het eerste woord: *hebban*, in tegenstelling tot Oudengelse, Oudfriese of Oudnederduitse vormen als *habbath*, *hebbath* of *hebbiad*. Het tweede woord geeft deze localisering nadere contouren: want 'olla' is, als we de kenners van vandaag mogen geloven, een vorm die wijst naar Zuidwest-Vlaanderen. Opmerkelijk genoeg natuurlijk, voor een krabbel in een boek dat zeer beslist in Engeland geschreven werd, en meer speciaal vermoedelijk in de abdij van Rochester in Kent. Maar er zijn meer aanwijzingen voor nauwe betrekkingen tussen de abdij Rochester en Vlaanderen in deze vroege tijden, getuige ook de gunsten die heer Willem van Ieper (Zuidwestvlaming!) omstreeks 1140 aan de abdij bewees. Niet lang tevoren, gedurende het eerste kwart der twaalfde eeuw, moet blijkens het schrift het 'Hebban olla vogala' zijn neergeschreven; denklijk door een Westvlaamse benedictijn die te Rochester was ingetreden.

Dit wat de archeologie van deze krabbels aangaat; heel wat lastiger nog is hun inhoudelijke duiding. Opvallend is in de eerste plaats dat de regels een tweeenheid vormen met een Latijns equivalent dat niet alleen woordelijk hetzelfde luidt, maar ook in vorm verregaand overeenkomt, bijvoorbeeld door de keus voor 'volucres' als parallel voor 'vogala' in plaats van het meer gangbare Latijnse woord *aves*. Om deze reden is verondersteld dat het hier primair om een oeroud taal-spelletje zou gaan, waarbij de inhoud van de mededeling even onverschillig was als in, pakweg, 'Mooie zeden in Ede, zei oom'. Zulke zaken kunnen zeker hebben meegespeeld, maar wat er toch tegen pleit om hier Latijn en Nederlands als onverbreekelijke eenheid op te vatten, is dat zo duidelijk eerst het Nederlands werd neergeschreven en pas nadien, erboven maar ook eromheen, de Latijnse paralleltekst – in een opmaak die veeleer op glossering wijst: de toelichting in het Latijn (in dit milieu de dagelijkse omgangstaal) op zinnnetjes die anders onbegrijpelijk bleven.

Daarmee komt de zwaarste hypothese toch wel te liggen op de duiding van de Vlaamse regeltjes: 'Hebben alle vogelen nesten begonnen behalve ik en jij; wat verwachten we nu'. Het lijkt een zeer vroeg voorbeeld van de *Natureingang* die tot het standaardrepertoire van middeleeuwse liefdespoëzie zou gaan behoren: de parallel (en ditmaal antithetisch) tussen de natuur met vogels die hun nestjes hebben gemaakt, en de minnaar die een geliefde oproept zich hieraan te spiegelen. Daar lijnrecht tegenover is overigens een interpretatie voorgesteld die de vogels overdrachtelijk duidt als monniken (geroepenen Gods) en de gedroomde nesten als hun kloosters. Het minste wat hiervan te zeggen valt is dat in dit geval de krabbelende monnik beter bij de les gebleven is: men kon in de abdij Rochester beter mijmeren over een godshuis dan een liefdesnest.

Anderzijds houdt deze laatste interpretatie juist een onderschatting in van de context van de regeltjes. Het gaat hier immers om een penneproef, en dus naar alle waarschijnlijkheid niet om een op de situatie toegespitste schepping van een stukje poëzie, maar eerder om een associatief uit het geheugen aangewaaid flard. Ook andere penneproeven op dit blad wijzen in deze richting, zoals het (in de-

zelfde hand gestelde) 'age iam' dat het begin is van een zeer vroeg Middellatijns minnedicht. Deze overweging, gevoegd bij onze identificatie van de schrijver als Westvlaamse immigrant en van de beeldspraak als romantisch, maakt het toch meer waarschijnlijk dat hier het begin staat neergepend van een liedje dat de schrijver uit zijn jeugd was bijgebleven, en dat ten minste elfde-eeuws zal zijn geweest, en wie weet ook uit de tiende of de negende eeuw kan stammen. De gemoedsgesteldheid die nu juist deze woorden bij de penneproef deed opwellen, blijft voor ons natuurlijk onnaspeurlijk; maar door ze te noteren heeft de anonieme monnik om zo te zeggen de Oudnederlandse poëzie van een bescheiden nest voorzien.

Het nieuwe is daarbij dus niet dat hier de Nederlandse letterkunde als zodanig aanvangt, maar dat zij hier voor het eerst staat neergeschreven. Die weergave-opschrift was meer een incident dan evenement, en als zij niet had plaatsgevonden in een gewijd kloosterboek, dan zou het versje evengoed verloren zijn gegaan als wie weet hoeveel andere. Het schrijven was in deze vroege tijd een aangelegenheid van monniken, en medium voor de sacrale teksten van de kerk, en niet iets voor gebruik in het volkstalige domein. Het is wat dat betreft geheel karakteristiek dat hier de Nederlandse letterkunde opduikt in de oksel van het Latijnse schrijfbedrijf, en eigenlijk als niemendalletje.

Toch zou het niet aangaan om op grond hiervan het begin der Nederlandse letterkunde volstrekt te marginaliseren. Ook andere getuigen dan het 'Hebban olla vogala' duiden op het kapitale feit dat omstreeks 1100 de Nederlandse volkstaal op het punt staat door te breken als medium voor literatuur-opschrift. Het in veel opzichten meest indrukwekkende voorbeeld hiervan is pas in onze tijden helder in het licht gesteld (en dus nooit eerder in een literatuurgeschiedenis behandeld): de zogenoemde Egmondse Willeram.

Het heeft iets zeer bevredigends voor ons gevoel (of onze waan?) van inzicht in de oertijd van de Nederlandse letterkunde dat zich rond deze Willeram in menig opzicht de geschiedenis van 'Hebban olla vogala' herhaalt. Ook in de meest mistige periode van de literatuurgeschiedenis lijkt aldus iets van een patroon waarneembaar. Net zoals bij 'Hebban olla vogala' betreft het hier immers een Oudnederlandse tekst die is geschreven in een klooster, omstreeks 1100, door een benedictijner monnik, en in nauwe symbiose met Latijn – als ook een tekst die op het moment van neerschrijven al een heel leven achter de rug had. Voor deze tekstuele voorgeschiedenis leidt het spoor ditmaal echter niet richting Zuidwest-Vlaanderen, maar helemaal naar Beieren.

Daar, in de bescheiden benedictijner abdij van Ebersberg, schreef omstreeks 1060 abt Williram een commentaar op het Hooglied. Qua inhoud voegde dit commentaar zich in een reeds gevestigde traditie van geestelijke Hooglied-interpretaties. Maar naar de vorm deed Williram iets zeer oorspronkelijks. Hij ontwierp een tekst op drie niveaus; met in het midden de Latijnse bijbeltekst en links daarvan een herdichting in gestileerde Latijnse hexameters en rechts de eigenlijke

commentaar, gesteld in een gemengde en geacheveerde prozavorm van Oudhoogduits en middeleeuws Latijn. De mogelijke functie van dit hoogst bijzondere werkstuk moet al even meerledig zijn geweest: men kon de tekst als het ware horizontaal beschouwen (en dan dezelfde passage van het Hooglied lezen volgens de Vulgaat, de herberijming en de prozacommentaar), én 'verticaal': het Hooglied op zichzelf, dan wel de Latijnse herdichting ervan of de interpretatieve beschouwing. Dat voor de laatste zelfs de volkstaal werd aangesproken, was wel het meest grensverleggende aan Williram's creatie.

Vrij spoedig moet de tekst van Williram zo'n duizend mijl noordwestwaarts zijn beland. Het handschrift dat ervan bewaard wordt in de universiteitsbibliotheek te Leiden en dat paleografisch vrij solide omstreeks 1100 valt te dateren, draagt de duidelijke signatuur van boeken uit de schrijfkamer van de abdij Egmond. Hoe de tekst zo vlot in deze ver verwijderde benedictijner stichting kon belanden, valt lastig te verklaren; vermoedelijk is het boek tot stand gebracht onder abt Stephanus, die zich ook anderszins voor Egmonds bibliotheek moet hebben ingespannen. Het was inmiddels ruim een eeuw geleden dat het klooster Egmond door de Hollandse graven was gesticht, en – heel typerend voor het toenmalige ontwikkelingsverschil van Noord en Zuid – was bevolkt door monniken uit de aanzienlijke Sint-Pietersabdij te Gent. Pas onder abt Stephanus (en wederom: met steun vanuit het Zuiden) zou de bibliotheek tot stand komen die paste bij de status van hetgeen de facto Hollands enige centrum van intellectueel leven was. De bibliotheek bestond, natuurlijk, voor het overgrote deel uit boeken in het Latijn; de *Williram* – in Egmond gespeld als *Willeram* – zou lange tijd het enige handschrift zijn dat ook aan de volkstaal plaats bood. Als zodanig is het niet minder dan een monument van onze moedertaal. Het is het vroegst-bekende Nederlandse boek, en dat voor Noord én Zuid.

Hoe perifeer wellicht het Diets in een geleerd milieu als Egmond ook geweest mag zijn, de wijze waarop juist het volkstalige niveau van *Willeram* is uitgevoerd, geeft aan dat het in dit geval beslist belangrijk werd gevonden. De kopiïst heeft zich aantoonbaar niet beperkt tot het rechttoe-rechtaan overschrijven van de commentaar – zoals hij, uiteraard, met de niveaus van de Vulgaat en de Latijnse herdichting heeft gedaan – maar heeft de tekst ervan geredigeerd (zij het bepaald niet systematisch) overeenkomstig zijn Nederlandse tongval. Uit deze even minuscule als talrijke retouches heeft men omstreeks 1970 weten af te leiden dat het hier niet enkel om een tekst gaat die op Nederlandse grond is afgeschreven, maar ook als Nederlands beschouwd mag worden. Terwijl het Duits van *Williram* voor 'duisternis' een vorm heeft als 'vinstre', en Jezus met 'trokkenon' voeten over het water laat lopen, leest *Willeram* op overeenkomstige plaats 'thimsternisse' en 'drugon'. De Egmondse tekstbezorger heeft trouwens meer gedaan om *Williram* naar 's lands gelegenheid te verdietsen. Aan zijn verlegenheid met wijnbouwwatermen herkent men het verschil tussen een schrijver uit een wijn- en een uit waterland. Tenslotte heeft hij ook de opmaak van de tekst veranderd. De Egmondse codex schakelt de drie niveaus van *Willeram* niet parallel, maar zogezegd in serie,

met als het leeuwedeel een aldus verzelfstandigd commentaar – de oudste, samenhangende Nederlandse tekst.

Zo gaat het eerste Nederlandse boek dus over het Hooglied; het kon minder. Net als bij 'Hebban olla vogala' kwam het tot stand in de beslotenheid van monastieke muren, en is de liefde thema. Zou het toevallig zijn, of is het toch veelzeggend dat bij zulke primaire emoties zelfs middeleeuwse monniken, hoezeer Latijn voor hen ook leefde, hun moedertaal de vrije loop gaven? Maar terwijl voor de tweeregelige penneproef de aardse liefde het meest waarschijnlijke interpretatiekader biedt, is de liefde in de commentaar van *Willeram* geallegoriseerd tot dialoog van Christus en Zijn kerk, met liefdeskussen opgevat als evangelie en bekoorlijke borsten als genade. Op deze wijze placht het bijbels bruiloftslied binnen de middeleeuwse kloosters te functioneren.

De beide aartsvaders van de Oudnederlandse letterkunde, de anonieme monniken te Rochester en Egmond, blijken aldus behalve hun datering in de vroege twaalfde eeuw nog heel wat meer gemeen te hebben. Niet dat zij zich hiervan bewust waren, uiteraard; want het is uitgesloten dat zij bij hun schrijfwerk van elkaar hebben geweten. Het is pas in het perspectief van vele eeuwen later dat zij elkaar nabijkomen; zoals het ook pas in dat perspectief is dat het belang van hun werk duidelijk wordt. Geen van beiden zal zich ook maar een moment tijdens zijn bezigheden bewust geweest zijn van de reikwijdte ervan: de schrijver van 'Hebban olla vogala' al helemaal niet, die gewoon zijn pen beproefde; en evenmin de schrijver van de *Willeram*, die zich moet hebben gerealiseerd dat het iets bijzonders was om in de volkstaal een boek te schrijven, maar niet dat hij dusdoende aan de wieg stond van wat in de loop der twaalfde eeuw een heuse traditie zou gaan vormen. Begin van een traditie is de *Willeram* trouwens vooral in overdrachtelijke zin, de zin van gestileerd Nederlands op schrift; niet in de zin van werk waarop het letterkundig nageslacht zich zou gaan inspireren. Het Egmondse handschrift heeft voor zover wij weten heel de Middeleeuwen door gesluimerd in de kloosterbibliotheek, totdat in 1595 de geleerde Paulus Merula met hulp van Jan van Hout een uitgave van de tekst met een gemoderniseerde Nederlandse vertaling bezorgde.

De aanvang van de Nederlandse literatuurgeschiedenis is zo bezien dus niet alleen vrij duister, maar bovenal discontinu. Het gist in de omgeving van de volkstaal en het schrift; en hier en daar verschijnt iets aan de oppervlakte dat nog maar nauwelijks wordt opgemerkt, door eigentijdse schrijvers noch door lezers. Tot op het onbegrijpelijke af voor de begrippen van vandaag, waarin de inkt van literatuur nog nauwelijks droog is of de wereld weet ervan. Wij kennen een rijk opgetuigde infrastructuur die literair werk naar de markt geleidt, en camera's en critici staan klaar om de auteur te maken of te breken. En als er sprake blijkt van een interessante tekst en liefst ook van een boeiende auteurspersoonlijkheid, dan spreekt binnen de kortste keren heel de culturele wereld over de nieuwe ster aan het letterkundig firmament, en vliegt het werk de winkel uit. Het is bij lange na

niet de meest literaire, maar wel een van de meest zichtbare ontwikkelingen in negen eeuwen Nederlandse literatuurgeschiedenis.

FRITS VAN OOSTROM

LITERATUUR ☞ De meest recente uitgave en commentaar van *Hebban olla vogala* bezorgde M. Gysseling in diens *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*, deel 11/1 ('s-Gravenhage 1980), nr. 15.

De hierboven gegeven editie en interpretatie zijn ook sterk schatplichtig aan W.J. Caron, 'Het taalspel van de probatio pennae', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 79 (1963), p. 253–270 en J. van Mierlo, 'Bij een oud penneprobeersel', *Verslagen en mededelingen Vlaamse academie* (1955), p. 545–559. De beschouwing over de *Willeram* steunt voornamelijk op het werk van W. Sanders, die de tekst uitgaf (München 1971) en bestudeerde (*Der Leidener Willeram*, München 1974). Zie verder in het algemeen over de Oudnederlandse letterkunde o.a. Th. Klein, 'Zum altniederländischen *Leidener Willeram* und zu einigen westgermanischen Pronominalformen', *Zeitschrift für deutsche Philologie* 98 (1979), p. 425–447 en J. Goossens, 'Oudnederlandse en Vroegmiddelnederlandse letterkunde', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 98 (1982), p. 241–272.

2 ☞ 1174:

*Hendrik van Veldeke wordt de werktekst
van zijn eigen Eneasroman ontstolen*

De Franse hofliteratuur via het Maasland
in het Duitse Rijk

De milde en de goede... die vorstelijk kon geven.' Zo wordt, in de epiloog van Veldekes *Eneasroman*, de gravin van Kleef beschreven, bij wier huwelijk met landgraaf Lodewijk 111 van Thuringen de dichter een tiental jaren eerder, vermoedelijk in 1174, aanwezig was geweest. We kunnen ons voorstellen met welke hooggestemde verwachtingen hij toen naar Kleef gekomen was. Dergelijke festiviteiten gaven immers aanleiding tot overvloedige schenkingen aan al degenen die het feest op de een of andere wijze luister wisten te verlenen: acrobaten, dansers, muzikanten, zangers... Ook wie verfijnder vermaak kon brengen, mocht bij zo'n gelegenheid op een hartelijk onthaal rekenen. En stijlvol vermaak bood Veldeke! Bracht hij niet een *bûchelin* mee met zijn voor vier vijfde voltooide bewerking van de Anglo-Normandische *Roman d'Eneas*, een werk dat nog geen twintig jaar eerder (omstreeks 1154–1156) in Frankrijk de opkomst van een totaal nieuw genre, de hoofse roman, had ingeluid?